

Håll henne levande, legenden Ottar

Siv Hackzell

Elise Ottesen-Jensen förblir en central gestalt för svensk sexologisk verksamhet. Hon höll sexualupplysande föredrag från norr till söder. Ivrade i tal, skrift och handling – under mer än fem decennier – för sexualiteten som källa till njutning och lycka. Hon gjorde detta i en tid då sexualiteten för många symboliserade prokreation och förtryck. För nära 55 år sedan grundade hon Riksförbundet för sexuell upplysning (RFSU) som allt sedan starten aktivt gått in för upplysning och rådgivning. Som framgår av denna artikel har vi mycket att beundra och tacka, hedersdoktorn vid Uppsala universitet, Ottar för.

Siv Hackzell är doktorand i idé- och lärdoms-historia vid Uppsala universitet och skriver på en avhandling om sexualupplysning i Skandinavien på 1920–30-talet. Hon arbetade vid RFSU 1985/86. För närvarande arbetar Siv Hackzell med ett läromedel som ger sex- och samlevnads-kunskap ur litteratur, film, teater, konst och historia.

Under de 100 år som gått sedan hon föddes, den svenska sexualupplysningens pionjär Elise Ottesen-Jensen, kallad Ottar, har sexualfrågan varit en stor social och socialmedicinsk fråga mest hela tiden. Sexualfrågan väcktes 1880 i Sverige, då i union med Norge. Där föddes Elise, den 2/1 1886, som nummer 17 av 18 barn i en prästfamilj. Pappan var svenskvän. När unionen upplöstes 1905 sågade han ner flaggstängen för att slippa flagga norskt. Dottern gifte sig 1915 med svensken Albert Jensen, bosatte sig 1919 i Stockholm, där hon bodde till sin död den 4/9 1973. Hon är en av svensk socialhistorias förgrundsgestalter, men i standardverket Svenska Män

och Kvinnor finns hon inte med. Där anses hon inte som svensk. Hennes liv och verk har hotats av glömska.

Men håll henne levande, "legenden Ottar", som Skå-Gustav Jonsson kallat henne. Läs hennes gripande och lärorika memoarer som finns i nyutgåva med titeln "Livet skrev" (6). Där träder de fram: Folk rörelsefolket, ett fattig-Sverige som försvunnit, en inspirerande ledare av världsformat och en unik kvinnlig förebild. "Levande livsverk" (3) är första forskarskriften om Ottar och RFSU. Där finns fynd ur arkiv och hittills glömda källor bla utdrag ur 40 000 brev.

1880: Hoppets Här

Den stora samhällsfrågan sexualliv kom fram i ljust vid ett föredrag för nykterhetslogen Hoppets Här i Uppsala 1880. Knut Wicksell, sedermera internationell storhet inom nationalekonomin, förkunnade att läkarna satt inne med botemedlet mot samhällsolyckorna. Superi, fattigdom, emigration, spädbarnsdöd och prostitution kunde förebyggas – med preventivmedel! Om läkarna upplyste om kon-domer och provade in pessar skulle unga människor kunna bilda trivsamma hem med 1–2 barn, fast de hade låg lön.

Wicksell hade fått sina idéer från ny-malthusi-anerna i England. Han spred dem i broschyrer i då oerhört stora upplagor och på föredragsturnéer runt om i Sverige och Norge.

~~~~~  
*Hon är en av svensk socialhistorias förgrundsgestalter.*  
~~~~~

Kärlek utan barn

Ännu 30 år senare hade Wicksells maning till läkarkåren inte vunnit anklang. 1910 tog sig därför socialisten Hinke Bergegren för att försöka storma den medicinska barrikaden mot en ny tids frammarsch. I ett föredrag med titeln "Kärlek utan barn" vände han sig till arbetarkvinnorna och redogjorde för preventivmedlen. Han förordade det som kvinnan hade kontroll över – pessaret. Det måste provas in av en medicinskt kunnig och var därmed en samhällsangelägenhet. Det var tid förorstrejck och revolutioner. Här utropades nu kvinnornas födelsestrejk.

Samhällsbevararnas svar på Hinke blev preventivlagen, som till 1938 förbjöd upplysning om preventivmedel. Inte "föremålen för otuktigt bruk" (lagens term) i sig. Kondomer såldes som aldrig förr, men till ockerpriser i skydd av den skumraskdager som lagen försänkt hanteringen i. Här tog det dåtida RFSU på sig en stor uppgift genom att sanera marknaden och sålde, allt ifrån starten 1933, kondomer till självkostnadspris.

Efter ett fängelsestraff enligt "lex Hinke" – som lagen till hans förtret kallades i folkmun, själv sade han "kaninlagen" – fortsatte Hinke Bergegren oförtrutet till sin död 1936, med sexualundervisning. Men nu om avbrutet samlag. Så bröt han mot tabut att tala öppet om sexuella saker och åstadkom en förrevolution som gjorde Ottars och hennes RFSU:s sexuella revolution möjlig.

Ottar i Norge

Medan den sexuella okunnighetens mörker – trots Hinke – låg tätt i Sverige, började det ljusna i Norge. 1913 väckte Katti Anker Möller frågan om kvinnans rätt till sin kropp och vad i den är; alltså om prevention och fri abort. Med arbetarkvinnornas stöd kunde hon tio år senare öppna det första mödrahygienkontoret i Oslo. Efter ytterligare 15 år fanns det 17 sådana rådgivningsbyråer runtom i Norge.

I samma arbetarrörelse som åstadkom detta hade Ottar 1910 gått in som journalist i den press där debatten fördes. Hon hade påbörjat en utbildning till läkare, via tandläkare, men en olycka som skadade hennes händer avbröt den. När hon som arbe-

tarjournalist – med signaturen Ottar, hennes politiska kamratnamn – tog del i att organisera kvinnor fackligt, kom den medicinska frågan upp: "Vad är det de rika fruarna gör för att slippa få så många barn?" Svar på den och andra frågor fick Ottar ur den schweiziske läkaren August Forels bok "Den sexuella frågan" (2) som hade kommit ut 1904.

Sitt första offentliga framträdande i den fråga hon skulle komma att driva under nära 60 år gjorde Ottar i Bergen 1914. "Det var första gången jag kände glädjen att utträtta någonting utanför mig själv. Men nästa dag var det någon som spottade på mig i spårvagnen". Så slutade Ottars tid i Norge.

Ottar i Danmark

1915 var Elise och Albert Jensen ett par. Han utvisades ur Norge som agitator för fred och arbetarsolidaritet. Från den syndikalistiska tidningen "Direkt Aktion" i Oslo flyttade han till den danska "Solidaritet" i Köpenhamn. Dess chefredaktör var Christian Christensen, syndikalisternas ledare sedan 1910. Det året hade Albert varit med och grundat Sveriges Arbetares Centralorganisation (SAC).

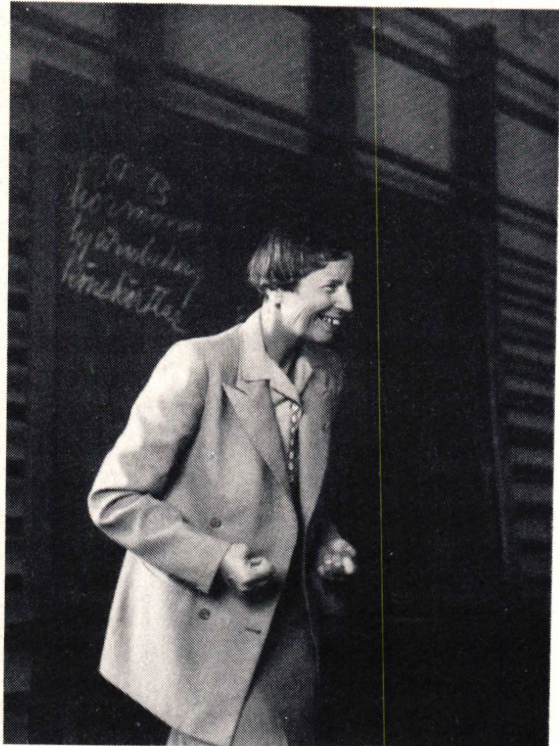
Kvinnans jämställdhet är viktig som idé i syndikalismen. Den framhålls i IWW, "Industrial Workers of the World", syndikalisternas basorganisation i USA. Där verkade Alexander Berkman och Emma Goldman för preventivmedel. Hon var barnmorska och arbetade en tid i New York med Margaret Sanger, födelsekontrollens skapare.

I Köpenhamn möttes Goldman, Berkman och andra exilryssar. Framtidstron var stark. Christian Christensen upprepade ständigt: "Det första villkoret för kvinnans frigörelse är att hon frigörs sexuellt, befrias från tvångsfödandets slaveri. Utan det är allt annat humbug. Ingen reform, ingen frihet, ingen kunskap når henne förrän så skett". Detta budskap spred han genom minst 100 föredrag – som man vet – för säkert 50 000 åhörare. 1910 kom den första av sex upplagor av hans bok "Arbejderne og børneflokkene" (1). Det är en social kampskrift. Barnbegränsning framställer Christensen som ett led i klasskampen. Precis som Ottar skulle göra i Sverige på 20-talet.

Ottar i Sverige

Också Danmark utvisade (1919) Albert Jensen. I Sverige väntade honom tre månader i fängelse. Det blev en svår tid för Elise. Under första världskrigets svältår hade hon fött och förlorat det enda barnet, en son. Hon började skriva sig ur sin sorg. Det blev kampartiklar om fred, moderskap och födelsekontroll, om förlossningshjälp och smärtlindring på sjukhus och om fri abort. 1922–24 var hon redaktör för den syndikalistiska "Arbetarens" kvinnosida. Männen på tidningen protesterade mot det oväntade politiska budskapet på "livmodersidan". Då slutade Ottar och startade eget, tidningen "Vi kvinnor". Den gick omkull men hon fortsatte skriva för den ungsocialistiska tidningen "Brand". Ottar inbjöds 1923 för första gången att föreläsa om de ämnen hon skrev om. Därmed inleddes den karriär som gjorde henne till Sveriges mesta folktalare. Hon höll på i många år och som mest kunde det bli 400 föredrag om året. Ingen tros ha talat för så

*Ottar undervisar i gymnastiksal på 1940-talet.
Foto: Anna Riwkin.*



många, få kan ha gjort samma intryck: intensivt, personligt, oförglömligt. En del tyckte att Ottar var sentimental. Men inte lär det ha varit någon av de tusentals hon provade in pessar på efter föredragen – med sina tumlösa händer – och knappast någon av de tusentals som skrev brev efter en turné och fick svar.

Ottar for land och rike kring. I krig och fred. Med bil, buss och tåg. Och till fots, släpande bördor av trycksaker in i väglöst land i norr. Lön för mödan fick hon på 1930–50-talen, när de som hon hade föreläst för i klubbar, på möten och på arbetsplatser, slöt upp i och använde RFSU. Det gav RFSU gräsrotsstyrka.

*Ottars publik någonstans i Sverige 1938.
Foto: Anna Riwkin.*



Att verka uppsökande var Ottars metod. Särskilt när det gällde att nå männen. Fattades de i nykterhetslogen eller i Folkets Hus på föredragskvällen, nog hittade hon dem på arbetsplatsen dagen efter och fick dem att lyssna under matrasten. Så knöts det nät av ombud på arbetsplatserna RFSU fick. Ofta var det samma person som sålde böcker och kulturtidningen "Folket i Bild", som blev agent för RFSU:s kondomer och "Populär tidskrift för sexuell upplysning". "Människoavel under kultur" var ett av Ottars motto från 20-talet och framöver. Sexualfrågan var inte bara en social fråga utan en kulturfråga. Allt gick i varann. Människan var en helhet.

Sexualreformatorn fru Jensen

Ottars sexualpolitiska genombrott i större skala kom 1926 med stridsskriften "Övälkomna barn" följt året efter av "Könslagarnas offer". Hon krävde sexualreform: En ny moral som tillerkände även kvinnan, särskilt arbetarkvinnan "slavarnas slav", rätten till sexuell glädje. Villkoret därför var att lagarna som förbjöd abort och kunskap om preventivmedel upphävdes. 1928 blev agitatorn Ottar sexualreformator, allas fru Jensen. Då kom hon med i Världsligan för sexualreform på vetenskaplig grund, WLSR, som då konstituerades i Köpenhamn. Där fanns en av ligans tre presidenter och medgrundare, läkaren J H Leunbach (4) som blev Ottars vän och stöd under 25 år. Nu kom Ottar in i de kretsar som hade Berlin som världscentrum. Där fanns Magnus Hirschfelds Sexualvetenskapliga institut, som WLSR hade vuxit ut från och hade huvudkontor i. Där fanns forskning, utbildning, möjlighet till terapi och rådgivning, arkiv, bibliotek, museum – allt som enligt sed hörde till just en vetenskap.

I Berlin fanns också en universitetsinstitution, institutionen för socialmedicin, länge ledd av professor Grotjahn som inspirerade inte bara nazistisk raspolitik, utan också socialistiska läkares helhets-syn på medicin och samhälle. Dessa läkare organiserade sig redan 1913, men inte förrän 1931 bildades socialistiska läkarföreningar i Skandinavien. De som tog initiativ var just de som stödde sexualupplysning. Leunbach i Köpenhamn, Karl och Gerda Evang och Nic Waal i Oslo, Gunnar Inghe och Gustav Jonsson i Stockholm är några namn. Bland de tyskar som räddade sig när Hitler tog makten 1933 var Max Hodann. Han flydde först till Oslo, 1939 till Stockholm, då med Ottars hjälp. Han var den som lade grunden till den sexualpedagogik som Ottar senare använde.

Människor i nöd

Våren 1932 gav Elise Ottesen-Jensen ut boken "Människor i nöd" (5), som i halvdokumentär form ger en översiktsbild av sexualnöden i Sverige och idéer om hur den kan avhjälpas. Kunskaper hade hon fått på en rad stora WLSR-kongresser, där de senaste rönen gavs. Någon gräns mellan professionaliserad expertis och fotarbetande lekmän som

Ottar fanns inte. WLSR:s principer var: Vetenskapen är till för människorna, inte människorna för vetenskapen. Där lagar och normer är hinder ska de undanröjas med sakska. Sexualnöd ska mötas med sexualhjälp. På den grunden började RFSU byggas den 11 november 1932, då urcellen bildades. Mycket tack vare fotfolket kunde Riksförbundet konstitueras redan den 30 mars 1933.

På den första förbunds kongressen 1934 lade Ottar i en motion fram ett förslag till sexualpolitiskt program. Det antogs och gällde, något reviderat 1944 och 1958, till 1972, alltså nära nog så länge hon levde. Sexualundervisning i alla skolor och utbildning för tex läkare och lärare, rådfrågningsbyråer med möjlighet att svara på alla slags sexualfrågor, preventivlagens upphävande, rätt till abort och sterilisering samt straffrifyrklaring av homosexualitet var innebörden i kraven i de fem första punkterna.

Den sjätte punkten formulerade det mål som gjorde sexualfrågan till en samhällsfråga. Det var den sexuella revolutionen då: "Omgestaltung av de sociala och ekonomiska förhållandena så att det blir möjligt att ta de praktiska konsekvenserna av sexualvetenskapens forskningar".

Den nya tidens mål

De praktiska mål programmet satte upp tog RFSU självt itu med genast. Två kliniker öppnades, en i Stockholm 1933 och en i Göteborg 1937. Båda tillkom tack vare läkaren Nils Nielsen. Han var en av landets första psykoanalytiker. Detta är betecknande, kanske för den nya tiden, för Ottars sinne för vad som behövdes och för val av medarbetare. Pessar och psykoanalys. De hörde ihop, liksom kropp och själ är oskiljbara. Andra praktiska konsekvenser man tog av att människan är en jordvarelse, hur sublim sexualiteten än kan vara, var att starta försäljning av hållfasthetstestade kondomer till mångdubbelt lägre pris än den övriga marknaden. Och per postorder – när nu nära hälften av folket bodde på landet. 1937 startade RFSU's biologiska

.....
Sexualnöd ska mötas med sexualhjälp.
.....

:::::::::::
Pessar och psykoanalys. De hörde ihop, liksom kropp och själ är oskiljbara.
:::::::::::

laboratorium. Det låg längst ner på Kungsgatan 37 och kallades "Källaren Kaninen" efter de djur man använde för att utföra graviditetstest. Hälften av provsvaren blev: "Nej, Ni är inte med barn". Vilken lättnad i en tid då det var lika skamligt att vara oäkta barn som ogift mor. Mot sådana livsolyckor arbetade RFSU förebyggande. På kemiska laboratoriet tillverkades pessar. Under kriget de enda i Europa.

De mål som krävde lagändringar tog längre tid att nå. Punkt 1 om sexualundervisning nåddes 1942, då den rekommenderades och 1955 då den blev obligatorisk i alla skolor. Preventivlagen upphävdes 1938, utom i vissa delar gällande försäljning av preventivmedel som kvarstod till 1970. Homosexualitet blev straffri 1944. Den längsta striden stod om aborten. Det mål om kvinnans rätt att bestämma över sin kropp, "och vad i den är" som Katti Anker Möller i Norge formulerade 1913, det målet nåddes 1975. Men redan 1938 kom den första lag som uttryckligen tillät abort. Dock inte av sociala skäl, vilket var huvudkravet. 1946 infördes socialmedicinsk indikation.

Efter 26 år som RFSU-ordförande avgick Elise Ottesen-Jensen 1959 för att avlösa Margaret Sanger som världspresident för den internationella organisationen för familjeplanering, IPPF. Ottar hörde till dess initiativtagare. För IPPF blev hon under den sista delen av sitt liv jorden-runt-farare nästan på samma vis som hon mitt i livet hade rest runt som folktalare i svenska skogar.

Året för Elise Ottesen-Jensens 100-årsjubileum 1986 fanns IPPF i 130 länder. Därmed har världen trots allt blivit lite bättre genom att behovet av sexualupplysning och familjeplanering har erkänts. Kanske har världen ändå kommit lite närmare det mål Ottar skisserade vid RFSU:s 5-årsjubileum 1938: "De flesta tror att sexualfrågan bara är en fråga om födelsekontroll, men detta är långt ifrån sanningen. Sexualfrågan är i djupaste mening en fråga om mänsklig lycka. Den angår inte heller bara Sverige, ty i alla länder är den intimt förbunden med den sociala nöden och människornas okunnighet. Kanske är den först och främst en kvinnofråga, eftersom den direkta följden av okunnigheten mest drabbar kvinnorna. Men alla vi som tror, att vi behöver lyckliga, livsbejakande, utåtvända människor, om vi ska ordna samhället på ett människovärdigt sätt, vi vet, att lösningen av sexualfrågan i hela dess vidd är en av de viktigaste förutsättningarna för att nå fram till detta mål."

REFERENSER

1. *Christensen C*: Arbejderne og børneflokkene. Eget förlag, 1910.
2. *Forel A*: Den sexuella frågan. Hugo Gebers Förlag, Stockholm, 1905.
3. *Hackzell S*: Levande livsverk. RFSU, Stockholm, 1986.
4. *Hertoft P*: Det är måske en galskab. Om sexualreformbevægelsen i Danmark. Gyldendal, Köpenhamn, 1983.
5. *Ottesen-Jensen E*: Människor i nöd. Federativ förlag, 1932.
6. *Ottesen-Jensen E*: Livet skrev. Ordfronts Förlag/RFSU, Stockholm, 1986.